

ANDRZEJ BETLEJ
UNIwersytet Jagielloński

BADANIA SZTUKI ZIEM WSCHODNICH DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ PO 1989 ROKU

Próba naszkicowania pełnej panoramy badań sztuki ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej jest wyzwaniem stosunkowo trudnym przede wszystkim z powodu liczby inicjatyw, jakie zostały podjęte w ciągu ostatnich dwóch dekad¹. Choć rok 1989 w oczywisty sposób – ze względu na zmiany polityczne w Polsce i rozpad Związku Radzieckiego, likwidujący jakby drugą żelazną kurtynę na naszej wschodniej granicy – stanowi tu istotną cezurę, to należy pamiętać, że problematyka sztuki na dawnych kresach była obecna w pracach polskich historyków sztuki również przed tą datą². Jednocześnie trudno arbitralnie wyznaczyć rzeczywisty początek systematycznych badań. Już bowiem w roku 1988 Jan Ostrowski złożył propozycję podjęcia akcji inwentaryzacyjnych pod egidą Stowarzyszenia Historyków Sztuki³. Niestety inicjatywa ta ostatecznie nie przyniosła wymiernych skutków, a prawdziwy przełom nastąpił pod koniec 1991 r. Wtedy to zawiązała się nieformalna grupa badaczy skupiona wokół tego uczonego, złożona z pracowników Zamku Królewskiego na Wawelu oraz Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, którzy rozpoczęli prace dokumentacyjne wybranych budowli sakralnych na obszarze dawnego województwa

¹ Niniejszy tekst został wygłoszony podczas konferencji „Polskie nauki o sztuce w warunkach odzyskanej wolności”, zorganizowanej przez Komitet Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk w kwietniu 2011 r. W ciągu kilkunastu lat odbyło się kilka spotkań, które miały za zadanie podsumować rezultaty różnych programów badawczych związanych ze sztuką dawnych ziem wschodnich. Pierwsza, robocza konferencja przygotowana przez Koło Naukowe Studentów Historii Sztuki UJ odbyła się już w 1997 r. w Krakowie, następna w 1998 r. we Lwowie („Ostatnie dziesięć lat badań nad zabytkami Ukrainy, Białorusi i Litwy”, zorganizowana przez Federację Organizacji Polskich na Ukrainie, Fundację Pomocy Polakom na Wschodzie i Koło Naukowe Studentów Historii Sztuki UJ), kolejna w 2007 r. w Warszawie („Dawne kresy wschodnie Rzeczypospolitej – problematyka badań inwentaryzacyjnych”, zorganizowana przez Instytut Historii Sztuki UKSW), a ostatnia w 2009 r. (symposium „Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej”, zorganizowane przez Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy Uniwersytetu w Białymstoku).

² Problematyka sztuki dawnych ziem wschodnich była przemycana w pracach zarówno o charakterze syntetycznym (np. w krakowskim podręczniku *Historia sztuki polskiej*, t. 1–3, red. T. Dobrowolski, W. Tatarski, Kraków 1962–1965) – wykrzystujących przedwojenny stan badań; powstawały także prace bezpośrednio dotyczące tej problematyki, przygotowane przez badaczy pochodzących z kresów (T. Mańkowski, *Dawny Lwów; jego sztuka i kultura artystyczna*, Londyn 1974; Z. Hornung, *Majster Pinsel snycerz. Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej*, Wrocław 1976). Wyjątkowe miejsce zajmuje tu Mieczysław Gębarowicz, który pozostał we Lwowie (zob. np. *Portret XVI–XVIII wieku we Lwowie*, Wrocław 1969). Badania polskich historyków sztuki nad dziedzictwem kresowym przed rokiem 1989 w pełni scharakteryzował J. Kowalczyk, *Badania Instytutu Sztuki PAN nad sztuką ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Ostatnie dziesięć lat współpracy międzynarodowej*, „Biuletyn Historii Sztuki”, LXI, 1999, s. 243–258. Z tego okresu należy przede wszystkim wymienić monumentalne dzieło Romana Aftanazego, *Materiały do dziejów rezydencji*, red. A.J. Baranowski, t. I–XI, Warszawa 1986–1994, wydane przez Instytut Sztuki PAN dzięki odwadze i zaangażowaniu ówczesnego dyrektora Instytutu – prof. Stanisława Mossakowskiego. Dzieło to stało się punktem odniesienia i inspiracją dla systematycznej akcji inwentaryzacji dorobku sztuki sakralnej.

³ W. Włodarczyk, *Sprawozdanie z działalności Stowarzyszenia Historyków Sztuki w latach 1987–1989*, „Biuletyn Historii Sztuki”, LI, 1989, s. 355; J. Kowalczyk, *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego, t. 1–II*, red. J.K. Ostrowski (recenzja), „Biuletyn Historii Sztuki”, LXVI, 2004, s. 391; por. krytyczną ocenę wyników prac z końca lat 80.: J.K. Ostrowski, *Inwentaryzacja zabytków sztuki sakralnej na kresach wschodnich – uwagi kombatanta*, „Biuletyn Historii Sztuki”, LXVIII, 2006, s. 269.

lwowskiego. Wsparcie organizacyjne i finansowe tej inicjatywy zapewniło kierowane przez Jacka Purchlę Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, które stało się wydawcą wszystkich tomów *Materiałów do dziejów sztuki sakralnej na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej*. W roku 1992 rozpoczęła się regularna akcja inwentaryzacyjna prowadzona siłami studentów pod opieką pracowników Instytutu Historii Sztuki UJ. W ciągu następnych kilku lat obie grupy połączyły się, tworząc zgrany i sprawdzony zespół inwentaryzatorów terenowych i autorów inwentarza⁴. W prace na wschodzie zaangażowane były także kolejne roczniki studentów, bowiem wakacyjne „kampanie” inwentaryzacyjne odbywały się corocznie. Prace terenowe zakończyły się ostatecznie w roku 2011, kiedy wykonano dokumentację kościołów na Wołyniu⁵.

Ze względu na pewien konserwatyzm i przywiązanie do tradycyjnych metod badawczych „stosowanej historii sztuki” ośrodek krakowski dysponował odpowiednimi siłami do podjęcia tego typu badań – historycy sztuki stanęli wszak wobec materiału właściwie nieprzebadanego, wymagającego przede wszystkim podstawowych zabiegów badawczych.

Głównym wyznacznikiem topograficznym działań stał się schemat podziału na województwa I Rzeczypospolitej, na który nałożono podział administracji kościelnej według stanu z 1939 r. Dokumentacja, która powstała w ciągu ostatnich dwudziestu lat, ma w tym momencie wartość archiwalną, o czym można się przekonać podczas wyjazdów weryfikacyjnych prowadzonych równolegle w ostatnich latach. Wiele zabytków oraz dzieł utrwalonych na początku lat 90. w opisach i fotografiach zostało znacznie przekształconych bądź już nie istnieje.

Wymierny rezultat tych działań to 19 tomów inwentarza, obejmujących kościoły rzymskokatolickie wyłącznie województwa ruskiego⁶. Pierwsze trzy woluminy stanowią wynik pracy zespołu utworzonego w 1992 r. i zawierają opracowania świątyń stosunkowo łatwo dostępnych; w kolejnych tomach znajdują się materiały z regularnej akcji inwentaryzacyjnej terenów dawnej diecezji przemyskiej i archidiecezji lwowskiej. W stosunku do tradycyjnego schematu hasła czy opracowania katalogowego (funkcjonującego choćby w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*) wschodnie monografie inwentaryzacyjne wyróżnia bardzo rozbudowana formuła opracowania, obejmująca szczegółową historię dzieła (a także miejscowości i parafii), jego opis z uwzględnieniem stanu zachowania, a przede wszystkim problematykę artystyczną (zarówno architektury, jak wystroju i wyposażenia). Każda monografia rekonstruuje stan zabytku z 1939 r., uwzględniając odnalezione elementy wyposażenia przewiezionego na tereny obecnych województw wschodnich, do Krakowa (dotyczy to zwłaszcza wyposażenia ze świątyń zakonnych) oraz na tzw. Ziemię Odzyskaną. W *Materiałach* publikowane są również obiekty obecnie nieistniejące.

Inwentaryzacja terenowa objęła całość obszaru Rzeczypospolitej w granicach z roku 1772⁷. Należy jednak podkreślić olbrzymią dysproporcję pomiędzy zebraniem materiałem a tym, który został do tej pory opublikowany.

Szczegółowa charakterystyka wszystkich, czasem spektakularnych odkryć dzieł całkowicie wcześniej nieznanymi polskiej nauce (jak choćby kościoły parafialne w Dobromilu i Bruchnalu) wykracza poza ramy niniejszego artykułu. Ogólnie można stwierdzić, że w większości wypadków w miejscowościach znanych wcześniej wyłącznie jako „punkty na mapach”, lub w najlepszych wypadkach z rzadka odnotowywanych

⁴ Początkowy okres prac najszerzej scharakteryzował J.K. Ostrowski, *Pięć lat prac inwentaryzacyjnych na kresach*, [w:] *Sztuka kresów wschodnich*, t. 3, red. J.K. Ostrowski, Kraków 1998, s. 9–17.

⁵ Można w tym miejscu dodać, iż niejako na marginesie terenowych prac inwentaryzacyjnych został przygotowany i opublikowany katalog części zbiorów nowo erygowanego Muzeum Diecezjalnego w Łucku (*Zbiory Muzeum Diecezjalnego w Łucku*, cz. I, *Rzeźba*, oprac. A. Betlej, M. Biernat, M. Kurzej, W. Walanus, Kraków 2006). *Nota bene* w latach 2001–2002 studenci krakowscy podjęli również inicjatywę zweryfikowania stanu zachowania rezydencji opisanych przez Romana Aftanazego znajdujących na ziemi lwowskiej.

⁶ *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. I, *Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 1–19, red. J.K. Ostrowski, Kraków 1993–2011. Poza bezsprzecznie wyjątkową rolę wydawcy serii – krakowskiego Międzynarodowego Centrum Kultury – warto zaznaczyć, że wydawnictwo to jest finansowane w ramach kolejnych grantów Ministerstwa Nauki (wcześniej KBN), Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, a także przez Fundację z Brzezia Lanckorońskich (od 1999) i Fundację na Rzecz Nauki Polskiej (w latach 2001–2004) oraz Polonia Aid Foundation Trust (1999), Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (2007).

⁷ Pomijam w tym miejscu charakterystykę samych badań terenowych. Wystarczy stwierdzić, że w całej akcji wzięło udział blisko 200 studentów, nie tylko z instytutu krakowskiego, ale i warszawskiego. Każdy z wyjazdów był niesłychanie skomplikowanym przedsięwzięciem organizacyjnym – co warto podkreślić w większości finansowanym przez samych uczestników. Należy jednak w tym miejscu wymienić Instytucje, które dofinansowywały wyjazdy, np. Fundacja Stefana Batorego, Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”.

w przedwojennych opracowaniach historyczno-artystycznych czy przewodnikach turystycznych, odkryto dzieła nieznane lub zapomniane. Odnaleziono i wykonano dokumentację zabytków, które niejednokrotnie w znaczący sposób uzupełniają obraz artystyczny tych ziem. Badania uświadomiły niewiarygodną skalę zniszczeń i porażającą, jak to kiedyś stwierdziła Maria Kałamajska-Saeed, nieświadomość, wynikającą z zapomnienia⁸. Odkrycia terenowe i archiwalne ujawniły nie tylko dzieła, których istnienia historycy sztuki nawet nie podejrzewali, ale zwróciły uwagę na zjawiska artystyczne całkowicie dotąd nieuwzględniane w opracowaniach historyczno-artystycznych (jak na przykład na „postgotyk” w architekturze XVII w.). Badania doprowadziły do znaczącego przewartościowania sztuki na dawnych ziemiach wschodnich – już nie tylko tak zwana lwowska rzeźba rokokowa była tym najbardziej znanym fenomenem (choć i na tym polu zdarzyły się jedne z najważniejszych odkryć), ale został lepiej poznany na przykład dorobek artystyczny XIX i XX stulecia.

W sumie, w dotychczas opublikowanych tomach znalazły się opracowania inwentaryzacyjne blisko pięciuset zabytków. Niektóre z nich, na przykład dotyczące kościoła dominikańskiego w Podkamieniu czy karmelitańskiego w Trembowli, z powodzeniem mogą stanowić samoistne, okazałe, książki. Należy podkreślić wyjątkowość tomu 12, poświęconego kościołom XIX i XX w. we Lwowie, oraz tomu 19, w którym zamieszczono monografię lwowskich świątyń z epok wcześniejszych⁹. Żadne z historycznych polskich miast nie uzyskało tak obszernych i wyczerpujących kompendiów poświęconych sztuce sakralnej.

Sukces tej serii wydawniczej w znacznym stopniu wynika z ustalenia przez redaktora naukowego jednolitych standardów i maksymalnej, wręcz żelaznej konsekwencji w ich egzekwowaniu.

Prace nad inwentarzem zakończą się w ciągu najbliższych czterech lat. W 2012 r. ukaże się następny tom z „dawnymi” kościołami Lwowa, potem monografia katedry łacińskiej. Serię zwieńczy tom uzupełnień, w którym zostaną zamieszczone także indeksy oraz słownik artystów. Po tej serii zapewne zostanie rozpoczęta kolejna – poświęcona kościołom dawnego województwa bełskiego (niewielka, ma objąć dwa tomy).

Badania nad sztuką ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej mają jeszcze jeden, bardzo ważny wymiar: doprowadziły do stworzenia szkoły badawczej wokół osoby Jana Ostrowskiego, a praca nad *Materialami...* stanowiła ważny etap w karierze uniwersyteckiej wielu z jego uczniów¹⁰.

Należy wspomnieć o jeszcze jednym projekcie badawczym, jaki zrealizował Jan Ostrowski jako dyrektor Zamku Królewskiego na Wawelu. Podobnie jak w wypadku prac inwentaryzacyjnych – był to program prowadzony przy współpracy naukowców ukraińskich, pracowników Lwowskiej Galerii Sztuki. Jego celem była rekonstrukcja wystroju i zbiorów, przede wszystkim galerii obrazów z pałacu w Podhorcach. W rezultacie powstała książka stanowiąca modelowy przykład katalogu dzieł rozproszonych po całym świecie¹¹.

Sukces wydawniczy serii *Materialów do dziejów sztuki sakralnej* nie byłby możliwy bez ścisłej współpracy z Międzynarodowym Centrum Kultury kierowanym przez Jacka Purchłę. Jednocześnie instytucja ta realizuje własne projekty badawcze związane ze sztuką dawnych kresów. Ich charakter jest jednak nieco odmienny, nastawiony przede wszystkim na aspekt wspólnoty dziedzictwa kulturalnego ziem wschodnich. Prace prowadzone są w ramach Akademii Dziedzictwa (dawnej College for New Europe) i obejmują

⁸ M. Kałamajska-Saeed, *O jedności regionu kulturowego, czyli o wyższości sztuki nad polityką*, [w:] *Sztuka kresów wschodnich*, t. 3..., s. 136.

⁹ *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, t. 12: *Kościoły Lwowa z wieków XIX i XX*, red. J.K. Ostrowski, Kraków 2004; t. 19: *Kościoły i klasztory Lwowa z okresu przedrozbiorowego (I)*, red. J.K. Ostrowski, Kraków 2011.

¹⁰ Wymiernym świadectwem znaczenia badań nad wschodnim dziedzictwem artystycznym Rzeczypospolitej są też liczne, w większości syntetyczne prace, dysertacje, np: P. Krasný, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914* (rozprawa ta w pewien sposób stanowi kłamrę badań zainicjowanych przez J. Kowalczyka, *Latynizacja i okcydentalizacja architektury greckokatolickiej w XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XLII, 1980, s. 347–362); ponadto: A. Betlej, *Paweł Giżycki SJ, architekt polski XVIII wieku*, Kraków 2003; J. Skrabski, *Paolo Fontana, nadworny architekt Sanguszków*, Tarnów 2007; J. Wolańska, *Katedra ormiańska we Lwowie w latach 1902–1938. Przemiany architektoniczne i dekoracja wnętrza*, Warszawa 2010 oraz nieopublikowane dysertacje doktorskie A. Gluzińskiej (Borowik), *Architektura neobarokowa historycznego obszaru Galicji (1870–1939)*, 2008, T. Zauchy, *Tradycja gotycka w architekturze ziem ruskich Korony od końca XVI do połowy XVII wieku*, 2010; R. Nestorowa, *Rezydencje Adama Mikołaja i Elżbiety Sieniawskich. Pałace, zamki, dwory, ogrody*, 2012; powstało również około dwudziestu prac magisterskich.

¹¹ J.K. Ostrowski, J.T. Petrus, *Podhorce. Dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów*, Kraków 2001.

głównie problematykę tożsamości kulturowej, poruszaną między innymi w ramach seminariów „Przestrzeń kulturowa Europy Środkowej”¹², a także wystaw i towarzyszących im katalogów¹³.

W Instytucie Historii Sztuki UJ zawsze starano się wyjść poza badania wyłącznie materiałowe i archiwalne, dlatego podjęto także próbę przedstawienia opracowań o charakterze syntetycznym, czemu służyły sesje naukowe, których dorobek był publikowany w kolejnej, może nieco mniej znanej, serii wydawniczej *Sztuka kresów wschodnich*¹⁴. Konferencje krakowskie nie były jedynymi, jakie zorganizowano po roku 1989, ale w istotnym stopniu przyczyniły się do aktywizacji całego środowiska historyków sztuki, czego świadectwem są inne ważne spotkania naukowe. Należy w tym miejscu przypomnieć konferencję zorganizowaną przez Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk¹⁵, Instytut Historii Sztuki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego¹⁶, Instytut Sztuki PAN¹⁷, ogólnopolską konferencję Stowarzyszenia Historyków Sztuki¹⁸ czy sympozja, których materiały ukazały się na łamach zasłużonego dla problematyki tych ziem „Przeglądu Wschodniego”¹⁹. Początek XXI w. cechowała jednak mniejsza częstotliwość spotkań naukowych poświęconych sztuce na ziemiach wschodnich²⁰.

Badania „kresowe”, które w znacznym stopniu decydowały o sile środowiska krakowskiego, można jednak również określić jako jego słabość. Może to zbyt mocne twierdzenie, ale w pewnym momencie stopień opracowania zabytków na obszarach Rusi Koronnej, Wołynia czy Podola był znacznie większy niż sztuki Małopolski. Na szczęście obecnie sytuacja ta uległa zmianie, do czego pośrednio przyczyniły się również właśnie „wschodnie” prace inwentaryzacyjne, ponieważ wyspecjalizowana w zakresie badań terenowych kadra uczestników wyjazdów na kresy podjęła projekt przygotowania tomu katalogu *Dehio-Handbuch der Kunstdenkmäler in Polen. Kleinpolen*. Rozpoczęto więc akcję inwentaryzacji witraży dziełnastowiecznych w Małopolsce, a w ramach Instytutu Historii Sztuki i Kultury Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II przystąpiono do reinwentaryzacji kościołów archidiecezji krakowskiej.

Badania nad dziedzictwem ziem wschodnich były prowadzone w Krakowie również przez inne ośrodki. W Instytucie Historii UJ pod kierunkiem Wojciecha Drelicharza zainicjowano akcję inwentaryzacji pomników epigrafiki i heraldyki, która zaowocowała opublikowanymi dotąd sześcioma woluminami²¹.

¹² Działalność Międzynarodowego Centrum Kultury została przedstawiona w: A. Glużińska, *Badania Międzynarodowego Centrum Kultury w Krakowie nad wspólnym dziedzictwem kulturowym Polski i Ukrainy*, „Przegląd Wschodni”, VI, z. 1 (21), s. 71–75, jak również Ł. Galusek, *Seminaria „Przestrzeń kulturowa Europy Środkowej”*, *Szkola letnia MCK*, [w:] Ł. Galusek, M. Jurecki, *Kresy na nowo odkryte. Wspólne dziedzictwo Polski i Ukrainy*, Kraków 2007, s. 254–255. Jako przykład ważnych publikacji Międzynarodowego Centrum Kultury warto wskazać także zbiór studiów *Kraków i Lwów w cywilizacji europejskiej*, red. J. Purchla, Kraków 2005.

¹³ Jak na przykład: *Architektura Lwowa XIX wieku*, red. J. Purchla, Kraków 1997.

¹⁴ *Sztuka kresów wschodnich*, t. 1–3, red. J. Ostrowski, t. 4–6, red. A. Betlej, P. Krasny, t. 7, A. Betlej, A. Markiewicz, Kraków 1994–2012. Przy czym jedynie pierwsze trzy oraz tom piąty zawierają materiały pokonferencyjne, pozostałe książki są zbiorami studiów. Warto także odnotować materiały: *Sztuka dawnej ziemi chełmskiej i województwa belskiego*, red. P. Krasny, Kraków 1999 (*Ars Vetus et Nova*, t. 1, red. W. Bałus).

¹⁵ *Zabytki sztuki polskiej na dawnych kresach wschodnich. Materiały z konferencji „Dzień dzisiejszy dawnej sztuki polskiej na Wschodzie, Warszawa 12 grudnia 1994 r.*, Warszawa 1997.

¹⁶ *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, red. J. Lilejko, Lublin 2000.

¹⁷ *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1995.

¹⁸ *Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku*, Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, październik 1997, Warszawa 1998. Można żałować, że materiały z niektórych sesji nie doczekały się publikacji, jak na przykład referaty wygłoszone na sympozjum „Sztuka dawnych kresów południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XIX i XX wieku”, zorganizowanym w 2006 r. przez Uniwersytet im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego.

¹⁹ „Przegląd Wschodni”, VI, 1999, z. 1–2 (21–22); VIII, 2001, z. 3–4 (27–28): *Wspólne dziedzictwo. Sztuka ziem dawnej Rzeczypospolitej*.

²⁰ Dopiero niedawno ukazał się zbiór materiałów z konferencji przygotowanej w 2009 r. przez Instytuty Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Uniwersytetu Wrocławskiego – *Między Wrocławiem a Lwowem. Sztuka na Śląsku, w Małopolsce i na Rusi Koronnej w czasach nowożytnych*, red. A. Betlej, K. Brzezina-Scheuerer, P. Oszczanowski, Wrocław 2011, a w „Biuletynie Historii Sztuki”, LXXIII, 2012, nr 3–4, ukazały się referaty z międzynarodowego seminarium „Architektura wileńskiego baroku. Próba redefinicji”, zorganizowanego w 2010 r. przez Instytut Sztuki PAN.

²¹ *Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie*, red. W. Drelicharz, t. 1: *Ziemia lwowska dawnego województwa ruskiego*, oprac. A. Biedrzycka, Kraków 2005; t. 2: *Dawne województwo podolskie*, oprac. P. Kuliszewicz, Kraków 2005; t. 3: *Ziemia przemyska dawnego województwa ruskiego*, oprac. A. Marzec, Kraków 2008; t. 4: *Kamieniec Podolski*, oprac. P. Rabiej, Kraków 2009; *Inskrypcje polskich grobów na cmentarzach Podola*, red. W. Drelicharz, t. 1, Kraków 2004.

Ponadto w gronie historyków powstała niezwykle cenna i użyteczna bibliografia pomników kultury na dawnych kresach południowo-wschodnich, pióra Agnieszki Biedrzyckiej²².

Badania nad sztuką ziem wschodnich prowadziła także Politechnika Krakowska, gdzie działało kilka grup: pierwsza – inwentaryzująca cerkwie drewniane, głównie dawnej eparchii przemyskiej²³, druga – dokumentująca zabytki Kamieńca Podolskiego oraz trzecia – zajmująca się architekturą uzdrowisk na Pokuciu²⁴. Niestety, prace te nie zaowocowały syntetycznymi opracowaniami.

Poza ośrodkiem krakowskim szeroko zakrojone badania nad sztuką ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej prowadzone są w Warszawie. Tu najważniejszym ośrodkiem jest Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk. Jego zaangażowanie w „odkrywanie wschodu” w pierwszej dekadzie po 1989 r. opisał Jerzy Kowalczyk, wskazując na najważniejsze aspekty prac i podkreślając ciągłą obecność tematyki wschodniej w działalności tej Instytucji²⁵. Następne dziesięciolecie przyniosło ważne rezultaty naukowe, jak książkę tegoż uczonego, która jest *de facto* pierwszym przybliżeniem syntezy architektury polskiej XVIII w. na Rusi Koronnej²⁶, czy kolejne materiały pokonferencyjne²⁷, a także rozprawy pracowników Zakładu Polskiej Sztuki Dawnej, mocno osadzone w kontekście badań wschodnich²⁸. Ważnymi publikacjami są również katalogi wystaw fotograficznych, zawierające rozważania na temat najważniejszych zjawisk sztuki nowożytnej w XVIII w.²⁹ Na uwagę zasługuje także podjęty w ostatnim czasie program EURUS, w ramach którego jest gromadzona ikonografia historyczna z obszaru dawnej I Rzeczypospolitej.

Szczególne znaczenie dla badań wschodnich miały przede wszystkim zorganizowane prace inwentaryzacyjne na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, rozpoczęte w 1993 r. najpierw na obecnej Litwie, a następnie kontynuowane na Białorusi. Badacze i inwentaryzatorzy warszawscy stanęli przed innym materiałem, niosącym odmienne wyzwania. O ile bowiem w wypadku ziem południowo-wschodnich historycy sztuki mają do czynienia głównie z budowlami w ruinie (znacznie przekształconymi lub nieistniejącymi), o tyle na ziemiach litewsko-białoruskich kościoły z reguły są zachowane w dobrym stanie, z kompletnym wyposażeniem, a parafie w większości nieprzerwanie funkcjonowały po 1945 r. Inną znaczącą różnicą jest też kwestia materiałów źródłowych. Badacze krakowscy mają ułatwione zadanie w dostępie do archiwaliów, niemal wszystkie bowiem centralne archiwa zakonne przechowujące materiały ze wschodnich klasztorów znajdują się w Krakowie. Co istotne, także Archiwum Archidiecezji Lwowskiej, w 1945 r. wywiezione ze Lwowa do Lubaczowa, ostatecznie trafiło pod Wawel. Natomiast badacze sztuki na Białorusi muszą prowadzić poszukiwania niemal wyłącznie w archiwach poza obecnymi granicami: w Wilnie, Mińsku i Grodnie. Wyniki prac inwentaryzacyjnych – podobnie jak w wypadku

²² A. Biedrzycka, *Bibliografia pomników kultury dawnych kresów południowo-wschodnich Rzeczypospolitej*, Kraków 2000.

²³ J. Kurek, *Drewniane świątynie Kościoła wschodniego jako część wielokulturowego dziedzictwa dawnej Rzeczypospolitej. Z badań dotyczących rozpoznania stanu zachowania cerkwi w Polsce i Ukrainie*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 223–225.

²⁴ J. Czubiński, *Badania Instytutu Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Politechniki Krakowskiej nad architekturą uzdrowiskową w dolinie rzeki Prut na Huculszczyźnie (Worochta, Tatarów, Jaremce)*, referat wygłoszony na sympozjum „Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej” (2009).

²⁵ Kowalczyk, *Badania Instytutu Sztuki PAN...*, s. 243–244.

²⁶ J. Kowalczyk, *Świątynie późnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej*, Warszawa 2006. W zbiorze opublikowano rozprawy, które ukazały się wcześniej w kolejnych tomach serii *Sztuka kresów wschodnich*.

²⁷ *Litwa i Polska. Dziedzictwo sztuki sakralnej*, red. W. Boberski, M. Omilanowska, Warszawa 2004.

²⁸ J. Sito, *Thomas Hutter (1696–1745), rzeźbiarz późnego baroku*, Warszawa–Przemysł 2001; A. J. Baranowski, *Koronacje wizerunków maryjnych w czasach baroku. Zjawisko kulturowe i artystyczne*, Warszawa 2003; i d e m, *Między Rzymem a Wilnem. Magnackie fundacje sakralne w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach kontrreformacji na tle polityki dynastycznej w Europie Środkowej*, Warszawa 2006; oraz niepublikowany jeszcze doktorat D. Piramidowicz, *Mecenat artystyczny podkanclerzego litewskiego Kazimierza Leona Sapiehy (1609–1656)*, 2012.

²⁹ *Wileńska architektura sakralna doby baroku. Dewastacja i restauracja. Fotografie – Kęstutis Stoškus*, red. J. Sito, W. Boberski, P. Jamski, Warszawa 2005; *Adam Bochnak. Naświetlanie rzeźby lwowskiej*, red. A. Betlej, P. Jamski, Warszawa 2008. Tematyka kresowa jest wyraźnie obecna także w prowadzonych obecnie badaniach nad działalnością Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości.

ziem południowo-wschodnich – przynoszą całkowicie nowe materiały, nierzadko zmieniające pogląd na sztukę ziem wschodnich³⁰.

W 2003 r. ukazał się pierwszy tom materiałów inwentaryzacyjnych z zabytkami dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, również w ramach serii *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, pod główną redakcją Jana Ostrowskiego, wydane przez Międzynarodowe Centrum Kultury. Do chwili obecnej światło dzienne ujrzało sześć woluminów pod redakcją naukową Marii Kałamajskiej-Saeed: dwa obejmujące materiał z dawnego województwa nowogródzkiego i cztery z województwa wileńskiego³¹.

Od kilku lat badania terenowe są prowadzone dwutorowo. Grupa Marii Kałamajskiej-Saeed, złożona z nowego pokolenia absolwentów Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego, zajmuje się nadal zabytkami dawnych województw wileńskiego, nowogródzkiego i trockiego (tom poświęcony kościołom Grodna jest już złożony w wydawnictwie). Natomiast pierwsza generacja uczniów Marii Kałamajskiej-Saeed, zatrudniona w redakcji Katalogu Zabytków Sztuki w IS PAN, skupiła się na badaniach świątyni województwa brzesko-litewskiego, a ukończony maszynopis pierwszego tomu jest obecnie w redakcji.

Ważny udział w badaniach wschodnich ma też Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Od 1998 r. grupy studentów z Koła Naukowego wyjeżdżały na zachodnią Ukrainę, by odnajdywać i opisywać materialne ślady obecności kultury polskiej. Kilkanaście wyjazdów zaowocowało wykonaniem dokumentacji zabytków sztuki sepulkralnej na Podolu, zinwentaryzowano także niektóre pałace i dwory szlacheckie. Rezultat tych prac to między innymi książka o założeniu urbanistycznym Skały Podolskiej³² oraz trzy tomy opisujące cmentarze dawnych powiatów borszczowskiego, czortkowskiego i w Buczaczu³³. Autorami tych publikacji są uczniowie i współpracownicy Zbigniewa Bani, a dysertacje doktorskie niektórych inwentaryzatorów odnoszą się do tematyki wschodniej³⁴. W Instytucie Historii Sztuki UKSW badania nad dorobkiem polskich Ormian prowadzi Waldemar Deluga³⁵.

Na wyróżnienie zasługuje też rola Ośrodka do spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju, utworzonego przez Ryszarda Brykowskiego, przy Stowarzyszeniu „Wspólnota Polska”³⁶. W ramach serii wydawniczej „Zabytki kultury polskiej poza granicami kraju” opublikowano wspomniane wyżej wyniki prac studentów UKSW, jak również kilka niewielkich monografii miejscowości³⁷. Badania nad architekturą drewnianą dawnych kresów stanowią istotny element pracy autorstwa współpracownicy Ryszarda Brykowskiego – Grażyny Ruszczyk³⁸.

Badania „kresowe” prowadziła również Politechnika Warszawska, wykonując w ramach letnich praktyk studenckich pomiary kościołów lwowskich. Opiekun tej grupy, Jakub Lewicki, obecnie pracujący na UKSW, jest autorem wnikliwego opracowania świeckiej architektury Lwowa przełomu XIX i XX w., które można uznać za komplementarne do tomu dwunastego krakowskich *Materiałów*³⁹.

³⁰ Pełną charakterystykę działań przedstawiła M. Kałamajska-Saeed, *Perły z Atlantydy – relacja inwentaryzatorska z Białorusi*, [w:] *Stan badań...*, t. 1, s. 47–74.

³¹ *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. II, *Kościoły i klasztory województwa nowogródzkiego*, t. 1–2, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2003–2006; cz. III, *Kościoły i klasztory województwa wileńskiego*, t. 1–4, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2005–2011.

³² M. Szulińska, J. Szuliński, J. Zieliński, *Skała nad Zbruczem. Dzieje – architektura – budownictwo*, Warszawa 2003.

³³ A.S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze dawnego powiatu borszczowskiego*, Warszawa 2004; e id e m, *Cmentarze dawnego powiatu czortkowskiego*, Warszawa 2007; e id e m, *Cmentarz miejski w Buczaczu*, Warszawa 2009; także: A.S. Czyż, B. Gutowski, *Nekropolie kresowe. Skrypt dla inwentaryzatorów zabytkowych cmentarzy dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa 2008; e id e m, *Cmentarze Podola – źródło do badań nad sztuką i historią*, [w:] *Stan badań...*, t. 1, s. 167–188.

³⁴ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec Podolski miasto-legenda. Zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności*, Warszawa 2001; A. Czyż, *Kościół Świętych Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie*, Wrocław 2008; zob. też M. Wiraszka, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni podolskiej w czasach Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2008.

³⁵ W. Deluga, *Badania nad sztuką Ormian w Polsce*, „Ikonothea”, 26, 2008, s. 203–208; jako przykład publikacji ukazującej wyniki badań na tym obszarze można wskazać: *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich. Katalog wystawy. Muzeum Zamojskie*, Zamość 2010.

³⁶ Na temat działalności ośrodka: R. Brykowski, *Ośrodek do spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, red. J. Lilek, Lublin 2000, s. 713–735.

³⁷ J.T. Petrus, *Żółkiew i jej kolegiata*, Warszawa 1997; R. Brykowski, *Kołomyja, jej dzieje, zabytki*, Warszawa 1998; T. Trajdos, T. Zaucha, *Drohobycz miasto królewskie i jego kościoły*, Warszawa 2001; T. Kukiz, *Łopatyn. Dzieje i zabytki*, Warszawa 2004.

³⁸ G. Ruszczyk, *Drewniane kościoły w Polsce 1918–1939. Tradycja i nowoczesność*, Warszawa 2001.

³⁹ J. Lewicki, *Między tradycją a nowoczesnością. Architektura Lwowa 1893–1918*, Warszawa 2005.

Osobnym zagadnieniem, łączącym się z badaniami historyczno-artystycznymi na dawnych ziemiach wschodnich, jest działalność konserwatorska, w znacznym stopniu prowadzona przez studentów i pracowników warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych pod kierunkiem Janusza Smazy⁴⁰.

Spśród nieco zapomnianych obecnie inicjatyw należy przypomnieć prace inwentaryzacyjne podjęte w latach 1995–2000 przez Instytut Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej, obejmujące między innymi obiekty uzdrowiskowe na Pokuciu i huculską zabudowę drewnianą, a także w Lublinie, gdzie w latach 1989–1990 prowadzono inwentaryzację cmentarzy na Białorusi, między innymi w Lidzie i Nieświeżu⁴¹. W Siedlcach w połowie lat 90. studenci obecnej Akademii Podlaskiej podjęli próbę weryfikacji danych opublikowanych w *Dziejach rezydencji* Romana Aftanazego w odniesieniu do siedzib szlacheckich w województwie brzesko-litewskim⁴². Łączące się z badaniami historyczno-artystycznymi inicjatywy o mniejszym zasięgu podjęły też ośrodki naukowe w Rzeszowie i w Kielcach⁴³.

Stosunkowo niewielką aktywność badań wschodnich przejawiały muzea. Choć współpraca tych instytucji z ich odpowiednikami na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej jest naturalna i oczywista, to w większości wypadków ogranicza się wyłącznie do wypożyczeń eksponatów na wystawy, czego najbardziej widomym przykładami są dzieła zaprezentowane na tak ważnych ekspozycjach, jak portretów osobistości dawnej Rzeczypospolitej⁴⁴ czy rzeźb lwowskiego rokoka (w Muzeum Narodowym w Poznaniu⁴⁵). Na odnotowanie zasługują inicjatywy Muzeum Okręgowego im. Jacka Malczewskiego w Radomiu, które kilkakrotnie zorganizowało wystawy opierające się w całości na zasobach muzealnych Lwowskiej Galerii Sztuki i Lwowskiego Muzeum Historycznego⁴⁶.

Osobne miejsce w tym omówieniu winno zająć Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, które przez Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicami Kraju, a następnie Departament Dziedzictwa Kulturowego starało się (i nadal się stara) wspierać większość wspomnianych tutaj inicjatyw, a także gromadzić dane o wszystkich podejmowanych akcjach badawczych polskiego dziedzictwa na ziemiach wschodnich (i to nie tylko pracach historyków sztuki)⁴⁷. Intensywność tej opieki jest często uzależniona od bieżącej polityki i możliwości finansowych państwa. Niezależnie od tego Ministerstwo podejmowało własne inicjatywy naukowe, zlecając historykom sztuki prowadzenie kwerend i badań (jak na przykład kompleksowa dokumentacja malarstwa polskiego w ukraińskich zbiorach muzealnych⁴⁸). Ministerstwo samodzielnie wydaje publikacje w ramach serii „Wspólne Dziedzictwo”, a ostatnio „Poza Krajem”⁴⁹.

⁴⁰ J. S m a z a, *Polskie dziedzictwo kulturowe za granicą – ochrona i konserwacja*, [w:] *Stan badań...*, t. 1, s. 21–46.

⁴¹ D. Ś l a d e c k i, *Cmentarze na Białorusi. Stan zachowania i inwentaryzacja*, [w:] *Ochrona wspólnego dziedzictwa kulturowego*, red. J. K o w a l c z y k, Warszawa 1993. Cmentarze położone na obecnej Białorusi w ostatnich latach zyskały opracowania: A. L e w k o w s k a, J. L e w k o w s k i, W. W a l c z a k, *Zabytkowe cmentarze na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej*, t. 1: *Województwo nowogródzkie*; t. 2: *Województwo wileńskie na obszarze Republiki Białoruś*; t. 3: *Wschodnie powiaty dawnego województwa białostockiego (obecnie na terenie Białorusi)*, Warszawa 2007.

⁴² A. C h o j n a c k i, D. G r z e g o r c z u k, *Dworki i pałace polskiej szlachty w byłym województwie brzeskim: przeszłość i teraźniejszość*, Siedlce 1997. Mało znaną inicjatywą jest publikacja wielotomowego „Pamiętnika Kijowskiego”, wydawanego pod auspicjami oddziału olsztyńskiego Polskiego Towarzystwa Historycznego: *Polskie dwory i rezydencje na Ukrainie*, „Pamiętnik Kijowski”, t. 8, red. H. S t r o Ń s k i, A. K o r y t k o, Kijów–Olsztyn 2006 (publikacja nie reprezentuje zbyt wysokiego poziomu merytorycznego).

⁴³ Na Uniwersytecie Rzeszowskim powstaje seryjne wydawnictwo *Galicja i jej dziedzictwo* (21 tomów); natomiast Politechnika Świętokrzyska zajmowała się w latach 90. ubiegłego stulecia inwentaryzacją cmentarzy na Ukrainie (Kijów, Żytomierz, Cmentarz Janowski we Lwowie) oraz prowadziła program badawczy dotyczący fortyfikacji na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej. Zob. J. L e w i c k i, *Polskie i ukraińskie badania nad historią architektury i sztuki. Metodologia i perspektywy badawcze – próba porównania*, [w:] *Stan badań...*, t. 1, s. 382.

⁴⁴ *Portret osobistości dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach mińskich. Katalog wystawy*, red. J.T. P e t r u s, T.A. K a r p o w i c z, Kraków 1991; *Gdzie wschód spotyka Zachód. Portret osobistości dawnej Rzeczypospolitej 1576–1763. Katalog wystawy pod kierunkiem Jerzego Malinowskiego w Muzeum Narodowym w Warszawie*, Warszawa 1993.

⁴⁵ *Teatr i Mistyka. Rzeźba barokowa pomiędzy Zachodem a Wschodem*, red. K. K a l i n o w s k i, Poznań 1993.

⁴⁶ *Jan III Sobieski. Castrum Doloris 1696–1996*, red. J. P u l n a r, Radom 1996; *Lwów miasto otwarte. 750-lecie istnienia. Katalog wystawy listopad 2006–kwiecień 2007*, Radom 2006.

⁴⁷ J. M i l e r, *Współpraca Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą z Białorusią, Litwą i Ukrainą*, „Przegląd Wschodni”, VI, 1999, z. 1 (21), s. 27–32; D. J a n i s z e w s k a - J a k u b i a k, *Ochrona polskiego dziedzictwa kulturowego poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej. Prace Departamentu Dziedzictwa Kulturowego w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP*, [w:] *Stan badań...*, t. 1, s. 11–19.

⁴⁸ J.T. P e t r u s, *Inwentaryzacja polskiego dziedzictwa w muzeach ukraińskich*, [w:] *Stan badań...*, t. 2, s. 9–13.

⁴⁹ Jako najważniejsze wypada wymienić: M. K a ł a m a j s k a - S a e e d, *Portrety i zabytki książąt Olelkowiczów w Słucku. Inwentaryzacja Józefa Smolińskiego z 1904 r.*, Warszawa 1995; *Zabytki województwa stanisławowskiego. Wykaz z lat 1921–1929*, red. R. B r y k o w s k i, G. R u s z c z y k, Warszawa 1998; T. B e r n a t o w i c z, „*Monumenta variis Radivillorum*”. *Wypożyczenie zamku nieświejskiego*

Wypada poruszyć także problematykę współpracy międzynarodowej. Nie ulega wątpliwości, że po roku 1989 doszło do znaczącej zmiany we współpracy między badaczami polskimi a białoruskimi, litewskimi i ukraińskimi. Nawiązano nowe kontakty, uzyskano dostęp do materiałów przechowywanych w nieznanym dotąd zbiorach, zainicjowano oficjalną współpracę między instytucjami, zorganizowano też wiele wspólnych konferencji naukowych, a badacze ze wschodu często publikują na łamach polskich periodyków naukowych⁵⁰. Współpraca ta jednak nie zawsze jest bezproblemowa, a w niektórych wypadkach można mówić o świadomym ignorowaniu ustaleń naukowych⁵¹. W rzeczywistości bowiem jak dotąd nie udało się wypracować definicji „wspólnego dziedzictwa kulturalnego”⁵² – co jednak zasługiwałoby na osobne studium. O ile bowiem w odniesieniu do sztuki XIX stulecia owa „wspólnota” znajduje rzeczywiście wymiar ponadnarodowy, o tyle w odniesieniu do sztuki epok wcześniejszych mamy do czynienia z sytuacją, w której historycy sztuki poszczególnych krajów zza naszej wschodniej granicy wciąż zajmują się przede wszystkim dziedzictwem „swojego” kręgu narodowego (czy religijnego).

Z przedstawionej panoramy wyłania się obraz dwubiegunowy, ukazujący działania przede wszystkim dwóch dominujących ośrodków. Pozostałe, zwłaszcza centra akademickie, które jakby się wydawało były predestynowane do zajęcia się dziedzictwem ziem wschodnich, czy to ze względu na tradycję przedwojennych uczonych ekspatriowanych po 1945 r. (Wrocław, Toruń), czy też bliskość terytorialną (Lublin), nie podjęły działań. Jednocześnie trzeba podkreślić wielotorowość prac badawczych. Zmiany polityczne po roku 1989 doprowadziły do wielu efektownych odkryć i wprowadzenia w obieg naukowy nowego materiału. Zauważalna jest dysproporcja badań z dominacją sztuki sakralnej (i to niemal wyłącznie kościoła łacińskiego) nad sztuką świecką. Badania „wschodnie” w znaczący sposób przyczyniły się do zmiany stanu wiedzy głównie w odniesieniu do sztuki nowożytnej, ale także dziedzictwa artystycznego XIX stulecia i dwudziestolecia międzywojennego, przede wszystkim w zakresie architektury. Trudno dokładnie opisać dynamikę badań. Na pewno lata 90. ubiegłego stulecia można opisać jako najbardziej przełomowe (a zarazem jako „heroiczne” i „romantyczne”). Pierwsze dziesięciolecie obecnego wieku przyniosło ich „okrzepnięcie”. Prace nad wschodnim dziedzictwem artystycznym są bowiem prowadzone systematycznie, stały się rzeczą oczywistą i stale obecną w pracach naukowych historyków sztuki w Polsce.

Mając w perspektywie bliskie zamknięcie jednej serii wydawniczej *Materiałów do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej* (dotyczącej zabytków dawnego województwa ruskiego), warto zadać pytanie, w którym miejscu znajdują się obecnie badania wschodnie. Choć jesteśmy dalecy od uchwycenia całości obrazu sztuki na ziemiach wschodnich, to warto podkreślić wzrastającą w ostatnim okresie liczbę prac syntetycznych. Nadal jednak pojawia się nowy materiał zabytkowy i archiwalny. Badania źródłowe uzmysławiają skalę tego, co jeszcze możemy znaleźć i – jak się wydaje

w świetle źródeł archiwalnych, cz. I: XVI–XVII w., Poznań 1998; M. Maksyniuk, *Kościół pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Landwarowie pod Wilnem*, Poznań 2000; M. Chmielewska, *Kościół w Suderwie pod Wilnem*, Poznań 2000; J. Zawadzki, *Siedziby Kiszków i Radziwiłłów na Białorusi w XVI–XVIII wieku. Opisy z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa 2002; A. J. Kasprzak, *Europejskie szkło nowożytne od XVI do początku XIX w. w zbiorach Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa w Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie*, Poznań 2008; A. A. Szablowska, M. Seńkiw, *Polski plakat ze zbiorów Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie*, Poznań 2009; T. Bernatowicz, *Alba. Od renesansowej willi do kompozycji krajobrazowej. Z badań źródłowych nad architekturą ogrodów na Kresach*, Warszawa 2009.

⁵⁰ Przykłady zostały dokładnie opisane w: J. Kowalczyk, *Badania Instytutu Sztuki PAN...*, s. 247–251. Uzupełniając przedstawiony tam wykaz wspólnych przedsięwzięć naukowych, można wskazać międzynarodową konferencję „Geografia architektury barokowej na Ukrainie: cechy wspólne i regionalizmy”, zorganizowaną w 2007 r. w Kijowie przez Państwowy Naukowo-Badawczy Instytut Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki, czy sesję wileńską z 2008 r., której dorobek opublikowano w: *Socialinių tapatumų reprezentacijos. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*, Vilnius 2010 (Dailės Istorijos Studijos, t. 4).

⁵¹ Takim drastycznym przykładem może być fakt, że w najnowszej syntezie sztuki ukraińskiej *Історія українського мистецтва*, red. Г. Скрипник, t. 3, *Мистецтво другої половини XVI–XVIII століття*, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ, 2011 nie uwzględniono żadnej polskiej publikacji wydanej po 1989 r. Zob. także uwagi J. Lewickiego, *Polskie i ukraińskie badania...*, s. 396–401.

⁵² Zob. rozważania J. K. Ostrowskiego, *Dziedzictwo zabytkowe dawnej Rzeczypospolitej na kresach wschodnich*, „Rocznik Międzynarodowego Centrum Kultury w Krakowie”, 5, 1996, s. 41–50 oraz P. Krasnego, *Podwójne zwierciadło czy gabinet krzywych luster? Modele opisu dziedzictwa ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w polskiej i ukraińskiej literaturze historyczno-artystycznej*, [w:] *Sztuka kresów wschodnich*, t. 7, red. A. Betlej, A. Markiewicz, Kraków 2012, s. 9–26.

– właśnie świadomość tego w pewien sposób „paralizuje” badaczy przed podjęciem wyzwania, jakim jest napisanie „na nowo” syntezy dziejów sztuki nowożytnej. Inspirująca rola badań materiałowych w sferze „pierwszej historii sztuki” jest jednak niezaprzeczalna. Olbrzymia liczba inicjatyw zaowocowała mnogością publikacji, a znaczenie *Materiałów do dziejów sztuki sakralnej* można porównać do pomnikowych, wydawanych wiek wcześniej publikacji typu *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. Należy też pamiętać o jeszcze jednym aspekcie „odkrywania wschodu”. Prócz wymiernych wyników naukowych wartość badań wschodnich ma znaczenie dla środowiska historyków sztuki. Zdecydowana większość studenckich inwentaryzatorów i młodych absolwentów do dnia dzisiejszego działa naukowo w macierzystych Instytutach, ale zadzierzgnięte wówczas przyjaźnie zaowocowały wieloma wspólnymi inicjatywami naukowymi i mają równie istotną wagę, jak kolejne odkrycia naukowe.

POST 1989 RESEARCH ON THE ART OF THE EASTERN TERRITORIES OF THE FORMER POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH

Abstract

In this paper the author outlines and describes the proposals and dynamics of research on the art of the eastern territories of the former Commonwealth conducted after 1989 – namely Red Ruthenia and Podolia, the lands lost by Poland in 1945 to the USSR (and now within the limits of Ukraine). Two academic centres dominated in this field: the Institute of Art History of the Jagiellonian University in Cracow and Warsaw's Institute of Art of the Polish Academy of Sciences and Cardinal Stefan Wyszyński University. Extensive inventory work undertaken from 1992, three years after Poland regained independence, resulted in the monumental publication *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na dawnych ziemiach wschodnich* (Materials for the History of Religious Art in the former Eastern Territories), edited by Jan Ostrowski, including a monographic study of Roman Catholic churches and monasteries in the former Ruthenian, Novogródek and Vilnius Voivodeships. The magnitude of this multi-volume publication can only be compared to the monumental *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* (Geographical Dictionary of the Kingdom of Poland), published a century earlier. The present article also includes projects undertaken by other academic centres (primarily inventory work of sepulchral art, as well as numerous other publications, mainly conference proceedings). The role of material research in the field of “first art history” has proven to be very inspiring. Eastern studies have led to many spectacular discoveries and introduced new scholarly material, significantly contributing to the knowledge of Polish art history - mainly in modern art, but also applicable to the artistic heritage of the 19th century and the inter-war period, particularly architecture. An important consequence of the “eastern” inventory work is the training of a new set of art historians (a whole generation even), specialized in the field of inventory and archival research.

(trans. by Katarzyna Krzyżagórska-Pisarek)